

ПРАВОВІДНОСИНИ З ПРИВОДУ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА НА СПРИЯТЛИВЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД

А. О. Матвійчук

*здобувач кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Дослідження будь-якого правового інституту, у тому числі інституту особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище в Україні, доцільно проводити через аналіз структури відповідних правовідносин. У рамках цієї статті вважаємо за необхідне розглянути суб'єктну сторону цивільних правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній науковій літературі дослідженням інституту права на сприятливе навколишнє природне середовище приділено вкрай мало уваги. З публічно-правових позицій порушене питання розглядали В.В. Іванюшенко, В.Л. Бредіхіна, з цивільно-правових позицій — І. Боровська. Структура цивільних правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище розглядається нами вперше.

Мета статті полягає у дослідженні суб'єктного складу правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище в Україні.

Основні результати дослідження. Прийнято вважати, що до складу правовідносин входять такі елементи: 1) суб'єкти; 2) об'єкт; 3) суб'єктивне право; 4) юридичний обов'язок. Керуючись запропонованим підходом розглянемо одну зі складових структури правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, а саме — суб'єктний склад. Одразу зробимо застереження, що зважаючи на практично повну відсутність наукових праць щодо особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище (тобто, з позицій цивільного права), для дослідження ми використовуємо і роботи авторів, виконані з точки зору конституційного та екологічного права.

У правовідносини з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище вступають усі суб'єкти цивільного права, визнані українським законодавством, за винятком українського народу.

Насамперед це фізичні особи, які у даних правовідносинах є носіями суб'єктивного права, а також суб'єкти права, обтяжені обов'язками. Український народ згідно чинного Цивільного кодексу України є суб'єктом права власності на визначене майно і об'єктивно в інших відносинах (окрім відносин з приводу власності) брати участі не може.

Ми вже розглядали коло суб'єктів особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, тож зараз лише коротко зупинимось на цьому питанні [1, с. 47-56]. На нашу думку, суб'єктом особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище можуть бути лише фізичні особи протягом усього їхнього життя: від народження до смерті, незалежно від обсягу дієздатності. Ми використовуємо саме категорію «фізичні особи», яка характерна для цивільного права, а не «людина» чи «громадянин», що використовуються в інших галузях права.

Юридичні особи як приватного, так і публічного права зазначеним правом не наділені, оскільки це суперечить їх фіктивній природі. Ми підтримуємо В.С. Толстого, який пропонує закріпити у цивільному законодавстві Росії виключний перелік особистих немайнових прав юридичних осіб: право на існування, право на автономну діяльність, право на ділову репутацію та право на найменування [2, с. 79].

Органи влади, які не є юридичними особами, хоча і є суб'єктами цивільного права, по своїй природі також не можуть бути суб'єктом особистого немайнового права, що розглядається. Тут слід зазначити, що в юридичній науці висловлюється думка, що органи влади, які не є юридичними особами, наприклад, Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України, не є учасниками цивільних правовідносин, оскільки в законодавстві прямо не передбачена така можливість [3, с. 24]. Ми не погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що автор заперечує сам собі, оскільки водночас стверджує, що в межах ст. 2 ЦК України встановлена диференціація на два різновиди учасників цивільних відносин: осіб (ч.1 ст. 2) та суб'єктів публічного права. Інакше кажучи, суб'єкти публічного права є учасниками цивільних відносин, незалежно від того, чи є вони юридичними особами, чи ні.

Держава Україна, іноземні держави, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, а також народ України як учасники цивільних відносин не можуть діяти безпосередньо, є аморфними за своєю суттю і не можуть мати право на сприятливе навколишнє природне середовище.

Таким чином, з усіх суб'єктів цивільного права лише фізичні особи є суб'єктом особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Поряд з цим, зважаючи на абсолютний характер цього немайнового права, на кожній фізичній особі лежить обов'язок своїми діями чи бездіяльністю не порушувати права інших фізичних осіб на сприятливе навколишнє природне середовище.

Решта суб'єктів цивільного права можуть бути лише зобов'язаною стороною цивільного правовідношення з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, тобто зобов'язані не порушувати його, а в разі порушення несуть цивільну відповідальність, однак чи

завжди? З юридичними особами приватного права все зрозуміло: як повноцінні учасники цивільних відносин вони можуть заподіювати шкоду, нести відповідальність за це, а також відшкодовувати шкоду з інших підстав (наприклад, без вини, у разі страхування), а отже є суб'єктами правовідносин, що розглядаються. Однак хто і в якому обсязі несе відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю населення внаслідок законодавчо закріпленого дозволу скид у воду чи викид у повітря небезпечних хімічних речовин: Верховна Рада України, що видала закон; Уряд, який видав постанову про порядок реалізації цього закону; держава, від імені якої функціонують згадані органи влади; підприємства, які фактично вчиняють діяння, всі разом чи ніхто конкретно? Таких питань та прикладів мільйон у нашому житті: споживання питаної води низької якості; масові руйнації внаслідок селевих потоків під час сильних опадів, викликаних, у свою чергу, надмірною вирубкою лісу, санкціонованою державою, тощо. Якщо держава, територіальні громади, створені ними органи влади та місцевого самоврядування є рівноправними учасниками цивільних відносин, то вони повинні в повній мірі нести цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну їхніми рішеннями, діями та бездіяльністю життю і здоров'ю фізичних осіб, майну учасників цивільних відносин, незалежно від законності та форми прийнятих рішень. Однак у Цивільному кодексі України відображено інший підхід. Розглянемо це питання детальніше.

Так, аналіз гл. 82 ЦК України свідчить, що держава несе відповідальність за заподіяння шкоди лише у таких випадках:

1) за заподіяння майнової шкоди: у разі прийняття закону, що припиняє право власності (ст. 1170); за шкоду, заподіяну незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади (ст. 1173); за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади (ст. 1174); у разі прийняття органом державної влади нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований (ст. 1175); якщо шкода завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт (ст. 1176); завдану злочином в установленому порядку (ст. 1177 ЦК України) [4].

2) за заподіяння моральної шкоди: незалежно від вини органу державної влади — за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки, а також якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок незаконного застосування ряду кримінально- та адміністративно-правових заходів, в інших випадках, встановлених законом (ч. 2 ст. 1167); за шкоду, заподіяну незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади (ст. 1173); за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади (ст. 1174); у разі прийняття органом державної влади нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований

(ст. 1175); за шкоду, заподіяну злочином в установленому порядку(ст. 1207 ЦК України) [4].

З наведеного випливає кілька висновків. По-перше, відповідно до положень глави ЦК України держава несе відповідальність виключно за шкоду, заподіяну іншими суб'єктами цивільних відносин — органами державної влади (і їх посадовими та службовими особами), які, однак, діють від імені держави. По-друге, держава не несе цивільної відповідальності за прийняття законів, що порушують чи неминуче призведуть до порушення будь-яких майнових прав, окрім випадку припинення права власності. По-третє, держава не несе цивільної відповідальності за видання закону, що порушує будь-які немайнові права людини, у тому числі право на сприятливе навколишнє природне середовище, якщо тільки це не пов'язано із заподіянням шкоди життю та здоров'ю джерелом підвищеної небезпеки. Як зазначено у ч. 3 ст. 152 Конституції України, матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку [5]. А закон, як бачимо, ні до чого державу не зобов'язує. Власне, сучасна історія України має чимало випадків прийняття державою неконституційних законів, що обмежували права людини на достатній рівень життя, на пенсійне забезпечення тощо, з метою економії бюджетних коштів. Щоразу мета була досягнута, адже визнання законів неконституційними не має зворотної дії у часі і не зобов'язує державу відшкодувати шкоду, заподіяну під час їх чинності. Аналогічно вітчизняна правотворчість має не один приклад надання законам зворотної сили, хоча це прямо суперечить нормам Конституції України.

Автономна Республіка Крим несе відповідальність:

1) за заподіяння майнової шкоди — незаконним рішенням, дією чи бездіяльністю органу влади Автономної Республіки Крим (ст. 1173 ЦК України), його посадовою чи службовою особою (ст. 1174 ЦК України), а також у разі прийняття органом влади Автономної Республіки Крим нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований (ст. 1175 ЦК України) [4].

2) за заподіяння моральної шкоди — незалежно від наявності вини, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки (ст. 1167 ЦК України); за наявності вини — з підстав, передбачених ст.ст. 1173-1175 ЦК України [4].

У разі заподіяння шкоди внаслідок видання законних, однак неконституційних нормативно-правових актів Автономної Республіки Крим відповідальність не наступає, у тому числі — у разі порушення особистих немайнових прав, крім випадку заподіяння шкоди життю та здоров'ю джерелом підвищеної небезпеки, доки такий акт не буде визнано неконституційним чи скасовано.

Територіальна громада згідно ЦК України взагалі не є суб'єктом відповідальності, однак саме їй належить право зворотної вимоги до винних осіб [4]. Таким чином, з одного боку територіальна громада, будучи суб'єктом цивільного права, має права та щонайменше один обов'язок — не порушувати права

інших суб'єктів, однак з іншого боку — вона не є суб'єктом цивільної відповідальності, а отже за невиконання свого обов'язку відповідальності не несе. Ці висновки мають радше теоретичне, аніж практичне значення, оскільки об'єктивно територіальна громада не може безпосередньо брати участь у цивільних відносинах, незважаючи на положення ст. 143 Конституції України [5]. Однак подібні недоліки у нормативному регулюванні недопустимі, оскільки можуть стати на заваді реалізації та захисту прав та інтересів. Зважаючи на це, слід внести відповідні зміни до ЦК України з метою гармонізації положень ст.ст. 173, 1173-1175 та ст. 1191 цього нормативно-правового акта. У протилежному випадку питання віднесення територіальних громад до суб'єктів відносин з приводу права на сприятливе навколишнє природне середовище є спірним.

Органи державної влади та органи влади Автономної Республіки Крим також не є суб'єктами відповідальності за заподіяння позадоговірної шкоди, хоча як учасники цивільних відносин мають обов'язок не порушувати прав та інтересів інших учасників цих відносин. Зазначені органи лише представлятимуть відповідно державу чи Автономну Республіку Крим у разі подання позову та в інших подібних випадках.

Органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за заподіяння шкоди на підставах, визначених у ст.ст. 1173-1175 ЦК України, а також якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки (ст. 1167 ЦК України) [4].

Окремо слід зробити застереження щодо застосування формули генерального делікту до суб'єктів публічного права, які не є юридичними особами: держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад та органів місцевого самоврядування. Деякі науковці вважають, що існуючі особливості притягнення держави України та територіальних громад до цивільно-правової відповідальності не можуть впливати на підставу та умови такої відповідальності, що у формулі так званого генерального делікту закріплені у ст.ст. 1166, 1167 ЦК України [3, с. 315]. Водночас, якщо з колом суб'єктів, що підпадають під дію статті 1167 все, начебто, зрозуміло, то про ст. 1166 такого сказати не можна. Відповідно до ч. 1 та 2 ст. 1166 ЦК України майнова шкода, завдана немайновим правам, а також шкода, завдана майну фізичної чи юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала (курсив — наш); особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини (курсив — наш) [4]. Оскільки згадані суб'єкти публічного права не є особами, доходимо до висновку, що положення ч. 1 та 2 ст. 1166 ЦК України, що встановлюють загальні засади відшкодування майнової шкоди, не стосуються суб'єктів публічного права.

Висновки. Суб'єктами цивільних правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище є всі суб'єкти цивільного права, визнані законодавцем, окрім українського народу. Управненою стороною є фізична особа, а всі інші учасники зазначених правовідносин виступають зобов'язаною стороною. При цьому територіальна грома-

да, хоча і є зобов'язаною стороною, однак не несе цивільної відповідальності за порушення особистого немайнового права. Органи державної влади та органи влади Автономної Республіки Крим не несуть відповідальності за заподіяння позадоговірної шкоди, а отже, маючи обов'язок не порушувати особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище, водночас не є суб'єктом відповідальності за його порушення. Свої особливості має і цивільна відповідальність держави. Наведене вище яскраво демонструє істотні недоліки у правовому статусі суб'єктів публічного права як учасників цивільних відносин. Пошук способів усунення цих недоліків стане предметом подальшого наукового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Матвійчук А.О.* Суб'єкти особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище / А.О. Матвійчук // Юридична наука. — К., 2011. — №4-5. — С. 47-56.

2. *Толстой В.С.* Личные неимущественные правоотношения / В.С. Толстой — М. : Изд-во АПК и ППРО, 2009. — 216 с.

3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації х використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції. Науковців, фахівців). — Т.1: Загальні положення / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатеевої. — Серія «Коментарі та аналітика». — Х. : ФО-П Колісник А.А., 2010. — 302 с.

4. Цивільний кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV (Редакція станом на 02.12.2012)// Офіційний вісник України від 28.03.2003. — № 11. — Ст. 461, код акту 24654/2003.

5. Конституція України: Закон 254к/96-ВР від 28.06.1996 // Офіційний вісник України від 01.10.2010 2010 р. — № 72/1 Спеціальний випуск . — Ст. 2598.

Матвійчук А.О. Правовідносини з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище: суб'єктний склад

У статті досліджується суб'єктна сторона цивільних правовідносин з приводу особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище. Розкриваються особливості цивільно-правової відповідальності суб'єктів публічного права у разі порушення ними особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище.

Ключові слова: особисті немайнові правовідносини, суб'єктний склад, відповідальність, сприятливе навколишнє природне середовище.

Матвейчук А.А. Правоотношения по поводу личного неимущественного права на благоприятную окружающую природную среду: субъектный состав

В статье исследуется субъектная сторона гражданских правоотношений по поводу личного неимущественного права на благоприятную окружающую среду. Раскрываются особенности гражданско-правовой ответственности субъектов публичного права в случае нарушения ими личного неимущественного права на благоприятную окружающую природную среду.

Ключевые слова: личные неимущественные правоотношения, субъектный состав, ответственность, благоприятная окружающая природная среда.

Matviichuk A.O. The right of future generations to favourable environment: reality and perspectives

In this article subjective aspect of the civil relations on the personal non-property right to favorable environment is analyzed. Some specific features of civil responsibility of public law subjects in case of infringement of personal non-property right to favorable environment are detected.

Key words: *personal non-property legal relations, subjective aspect, responsibility, favorable environment.*

Стаття надійшла до редакції 27.12.2012.